

Regionalni plan za nasleđe

Peć, Kлина, Dečane, Istok, Junik i Đakovica

2012-2015

*„Zajednice, mesta,
priče i predeli“*

DECAN/DEČANE, GJAKOVË/DAKOVICA,
ISTOK/ISTOK, JUNIK, KLINE/KLINA, PEJE/PEĆ

JP – EU/CoE Support to the
Promotion of Cultural Diversity (PCDK)

Funded
by the European Union

EUROPEAN UNION

Implemented
by the Council of Europe

Regionalni plan za nasleđe zapadnog Kosova*

Peć, Klina, Dečane, Istok, Junik i Đakovica

2012-2015

SEPTEMBAR 2012

* Ovaj naziv ne prejudicira stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom SBUN 1244 i mišljenjem MSP-a o proglašenju nezavisnosti Kosova.

Ovaj dokument je urađen u okviru zajedničkog projekta "EU/SE Podrška promociji kulturne raznolikosti na Kosovu". Sadržaj ne predstavlja nužno zvaničan stav Evropske unije i/ili Saveta Evrope.

PREDGOVOR

Nasleđe je svuda oko nas, oblikujući tako istoriju i temelje modernog života. Nisu samo vidljiva znamenja i eksponati oni koji čine kulturno nasleđe jedne zajednice, nego nasleđe čine i načini života, tradicije, predeli, sadržine prirode, vrste flore i faune, pesme, plesovi, legende, zanati, igre i načini razonode, koje daju zajednicima logiku i značenje. Nasleđe je čvrsto povezano sa ljudima i mestima, tako da Plan za nasleđe ima zadatak da podstakne maštu zajednica i da utiče na način na koji one razumeju i upotrebljavaju ovo nasleđe.

Slično sa načelima održivog razvoja, nasleđe bi trebalo biti deo opštih strategija o širim pitanjima integrisanog razvoja kako na lokalnom, tako i na institucionalnom nivou. Cilj zajedničkog projekta Evropske unije i Saveza Evrope za podršku Promocije kulturne raznolikosti na Kosovu(PKRK) je bilo direktno angažovanje lokalnih zajednica za njihovo nasleđe, putem podrške u stvaranju politika, utemeljenih na usvojenim standardima i na davanju pomoći u njihovoj realizaciji kroz razne instrumente i projekte.

Kroz Plan za nasleđe se nadovezuju razni načini uticaja nasleđa na naše živote i uobičjava ih u jednu funkcionalnu strategiju za budućnost. Kao što nasleđe pripada svima, tako i Plan za nasleđe je utemeljen u jednom procesu intenzivnog učešća, koji podstiče lokalne aktere da preuzmu što važniju ulogu za očuvanje nasleđa njihovih zajednica i za planiranje budućnosti. Plan predviđa koordinisane akcije između svih strana putem aktiviranja lokalnih grupa, zainteresovanih strana i zajednica koji bi se direktno angažovali u oblasti nasleđa i upotrebile tehničke instrumente, bilo socijalne ili privredne u cilju osiguranja njihovog nasleđa. Drugi cilj Plana nije samo očuvanje nasleđa za buduće generacije, nego i načini putem kojih bi se produžilo očuvanje i održavanje tog nasleđa.

Kroz Plan za nasleđe zapadnog Kosova razmatraju se načini posredovanja između lokalnog i globalnog nivoa. Ovaj je proces baziran na osnovnom nivou zajednice koji promoviše odgovorno upotrebljavanje lokalnih resursa i njihovo upravljanje iznutra. Kao primer na Kosovu, Plan otvara put za koordinisane aktivnosti u razmeni iskustava i pospešivanju energija i resursa. Shodno tome, sastavljanje ovog dokumenta je bio veoma značajan proces za ohrabrivanje širokog učešća u regionu. Nadam se da će ovaj dokumenat biti presedan i postići unutar Kosova za stvaranje plana za nasleđe za celo Kosovo u obliku jednog dokumenta ili strategije, koja bi se vodila po načelu od osnovnog do centralnog nivoa, ali sa podrškom i odobrenjem svih relevantnih institucija i organa.

Robert Palmer

Direktor za demokratsku vladavinu, kulturu i raznolikost
Savez Evrope
Strasburg

OKUSI ŽIVOT!

Svi mi koji smo posetili sajam rukotvorina u centru Peć i u Đakovičkoj Velikoj čaršiji i koji smo oduševljeni sa autentičnim umećem zanačtija kao i sa širokom ponudom tradicionalne hrane i šumskih čajeva, nemamo potrebe da slušamo lekcije o kulturnom i prirodnom nasleđu, zato što smo mi to doživeli u najboljem svetu: stvoreni od ljudi i za ljude! Ali činjenica da se takvi sajmovi održavaju nije samo vezano za tradiciju, nego je to i konkretni rezultat zajedničkog programa Podrške promociji kulturne raznolikosti na Kosovu (PKRK), koji se uglavnom finansira putem instrumenta za predpristupnu pomoć Evropske unije, i koji je sporeden od strane Saveta Evrope. Organizacija ovih aktivnosti u junu 2012. godine u Peći i Đakovici je bio sastavni deo ovog programa i kada čovek sastavlja predgovor za Regionalni plan za nasleđe zapadnog Kosova, reči o prirodnom nasleđu i nematerijalnom nasleđu odmah dobijaju boje, oblike i čak ukuse aromatičnog bilja.

Ovo je razlog zašto se takvi planovi osmišljavaju, sastavljaju, razmatraju i objavljaju – znači, da se okusi život i da bi doživeli boje i ukuse. Ili rečeno na više ambiciozniji način – da bi ubrizgali nove davno zaboravljene prakse ili da bi ponovo pronašli neke nove vrednosti, skoro zaboravljene i da bi ih uveli u svakodnevni život ljudi. Vi biste ovo mogli nazvati kulturnom raznolikošću, održivim razvojem ili boljim kvalitetom života; ali bitno je znati da građani uvek dobijaju od oživljavanja dobrih ideja. Ovaj je plan sastavljen da bi postao dokumenat iz kojeg se daju uputstva da bi se omogućilo lokalnim zajednicama da upotrebe prirodno i kulturno nasleđe u cilju lokalnog razvoja i poboljšanja kvaliteta njihovog života. Radeći na podizanju svesti o našem nasleđu, uključujući i nematerijalno nasleđe, ovo postaje sve više i više materijalno; počinju da se stvaraju nova saznanja, nova radna mesta i nove mogućnosti za razvoj poslovanja – i što je najvažnije – stvaraju se nove ideje kod mlađih generacija.

Ako postoji jedno mesto gde je tradicija stara stoljećima, ali je i nova godinama, onda bi to mesto bilo mesto gde se u jednom od njegovih trgova nalazi „NEWBORN“. Ja iskreno verujem da će Plan za nasleđe ohrabriti sve zainteresovane strane da potvrde svoju podršku traženju nasleđene prošlosti i da su veoma dobro orijentisani ka budućnosti. Kada ovo razmeju, oni će svi biti uključeni u ovaj proces, koji nije samo još jedan probni projekat u nizu, nego je proces koji može služiti kao inspiracija sa nove letove uzduž teških teritorija naše moderne krize. To je razlog postojanja planova i prijatelja.

Samuel Žbogar

šef kancelarije EU i specijalni predstavnik Evropske unije na Kosovu
Priština

Uvod

Težimo ka zajednicama u kojima će kulturno i prirodno nasleđe, kao i raznolikost kultura biti prihvaćeni kao nešto što je od suštinskog značaja za razvoj uslova koji će omogućiti društvenu koheziju i privredni razvoj. Iskreno angažovanje zajednica u njihovim svakodnevnim životnim praksama, gde bi one bile aktivni učesnici u procesu odlučivanja za privredni i društveni razvoj, od presudnog je značaja da bi nam se pomoglo da zajedno pristupimo kompleksnosti života. Imamo priliku da kroz međukulturni dijalog stvorimo neophodno razumevanje u međusobnim odnosima i da redefinišemo naše odnose. Naše postojanje danas i naša buduća perspektiva često su pod uticajem prošlosti koju nasleđujemo.

Nasleđe se jednostavno može opisati kao kulturna i prirodnja prednost i resurs koje civilizacije nasleđuju iz prošlosti – na lokalnom nivou nasleđe je istkana montaža zajednica, mesta, priča i predela. To kako mi gledamo na nasleđe u velikoj meri zavisi od naših godina – deca nasleđe često povezuju sa nečim što je „staro“ ili istorijsko, odrasli nasleđe povezuju sa identitetom a stariji nasleđe često povezuju sa „prošlošću“ i „gubitkom“ vrednosti. Ali, sve starosne grupe priznaju značaj nasleđa do izvesnog nivoa.

Priznavanje značaja nasleđa ne prevodi se uvek u vrednovanje i razumevanje nasleđa. Nasleđe je bilo predmet uništanja; ponekad svesno zbog složenih razloga, ili nesvesno jer je ostavljeno uništenju, raspadanju i nestajanju. Prihvatanje vrednosti raznolikog nasleđa, odavanje mu počasti i pravog mesta u istoriji izazovan je ali uzbudljiv proces, ako bi se vodio odgovorno.

Plan za nasleđe zapadnog Kosova predstavlja proizvod regionalne inicijative zajednice u sklopu komponente Lokalnog privrednog razvoja zajedničkog projekta EU i SE – Podrška promociji kulturne raznolikosti na Kosovu (PKRK). Njegov cilj je da identificuje najodgovarajuće strategije za unapređenje ciljeva u kontekstu razvoja održive komponente turizma nasleđa u okviru opšte strategije za turizam u regionu.

Komponenta PKRK za Lokalni privredni razvoj (LPR) inspirisana je i tesno povezana sa Pilot projektom za lokalni razvoj (PPLR) Regionalnog programa Saveta Evrope za kulturno i prirodno nasleđe u Jugoistočnoj Evropi. Iako je PKRK bio posebno usredsređen na turizam nasleđa, uvek je nastojao da uspostavi veze sa Regionalnim programom da bi se dopunili napori uloženi u zemljama u regionu.

Razvoj Plana za nasleđe kao ideje počeo je pod uticajem uspešnog primera Irskog veća za nasleđe dok su stručnjaci Irskog veća za nasleđe pomogli proces oblikovanja Plana za nasleđe zapadnog dela Kosova, i dali su podršku za razvoj kapaciteta lokalnih aktera na zapadu Kosova. Plan je doveo do ključne preporuke za studiju izvodljivosti koja je završena početkom 2011. godine, nakon probne akcije prikupljanja podataka koja je završena 2010. god. Plan predstavlja racionalni nastavak i koordinaciju preliminarnih aktivnosti za turizam nasleđa koje su proizašle iz studije izvodljivosti.

Za izradu studije izvodljivosti usvojen je sistematski strukturisani pristup, uključujući akciju ocene podataka, koja je zatim sistematski analizirana na osnovu lokalnih prednosti, slabosti, mogućnosti i pretnji u odnosu na razvoj održivog turizma nasleđa u sredini. Pilot akcije koje su istovremeno sprovedene u šest opština u regionu dale su značajan doprinos izradi plana.

Ishod ispitivanja mogućih scenarija za izradu strategije doveo je do usvajanja pristupa

„integrisanih sektora“ koji obuhvata integraciju razvoja turizma nasleđa sa razvojem opšteg turističkog sektora u regionu.

Strategija je usredsređena na podizanje svesti, obrazovanje, obuku i sugerisane akcije u vezi sa kulturnim i prirodnim nasleđem, i upućuje na praktična pitanja u vezi sa očuvanjem, obnovom, signalizacijom lokaliteta informisanja o nasleđu i bezbednosti lokaliteta, a sve to kroz olakšani proces partnerstva i saradnje koji je iz regiona uključio sve aktere i učesnike sa centralnog, opštinskog nivoa, iz zajednice i oblasti nasleđa i turizma.

Plan za nasleđe sadrži sedam delova, naglašavajući suštinu nasleđa u središtu života zajednice; dajući kratak opis nasleđa na zapadu Kosova; predstavljajući ideju i plan za nasleđe; i opisujući kako je izrađen ovaj plan za nasleđe. Osim toga, Plan obuhvata promenljive stavove i pristupe lokalnih aktera i naglašava strateške odluke u razvojnom procesu. Na kraju, Plan utvrđuje ciljeve i srodne aktivnosti koje mogu da se sprovedu sa jasnom „kartom smernica“ za realizaciju plana.

Napori uloženi kroz PKRK naglašavaju organsku vezu između nasleđa i raznolikosti koja je primetna kada umanjimo razliku između materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa i prirodnog nasleđa, kroz holistički, participatori i integrirani pristup u kojem zajednice imaju svoj glas i svoje mesto. Ovo je od suštinskog značaja za društvenu inkluziju i održiv privredni razvoj.

Mi u PKRK projektu verujemo da Plan za nasleđe može imati veliki uticaj na lokalni razvoj zapadnog Kosova i da predstavlja pozitivan primer za druge regije na Kosovu, kao i za učesnike Pilot projekta za lokalni razvoj Regionalne programe.

Hakan Širer Demir
PKRK Vođa tima

Teri O'regan
Ekspert Saveta Evrope

ZAHVALNICA

Želeli bismo da se zahvalimo svim akterima koji su aktivno učestvovali u izradi ovog plana, posebno:

- Članovima zajednica u šest opština
- Volonteri iz zajednica
- Nevladine organizacije: „Arteza“, „Podguri“, „Ballkan Promotion“, „Zana“, „Marimangat e Pejes“, „Intersos“, „CHWB“, „7 Shtatori“
- Opštinskim radnim grupama u Peći, Klini, Dečanu, Istoku, Juniku i Đakovici
- Centru za kulturno nasleđe u Peći
- Centru za kulturno nasleđe u Đakovici
- Članovima regionalne radne grupe
- Predsednicima opština Peć, Klina, Dečane, Istok, Junik i Đakovica
- Ministarstvu kulture, omladine i sporta – koordinatoru Pilot projekta za lokalni razvoj

Stručnom timu koji je doprineo izradi plana u različitim fazama

- Julija Trichkovska, viši saradnik za kulturno nasleđe, PKRK
- Teri O'Regan, Irska, stručnjak SE
- Liam Skot, Veće za nasleđe Irske
- Bob Čarmburi – samostalni konsultant za privredni razvoj
- Zeka Čeku, samostalni konsultant za razvoj turizma
- Burbuće Deva, predstavnik MKOS-a
- Valjmira Gaši, stručnjak iz MSPP-a
- Arsim Muljhadža, CKN Peć
- Vergina Dilja, CKN Đakovica
- Jeton Aljiu – Ministarstvo trgovine i industrije – Odeljenje za turizam

Partnerskim organizacijama koje su ljubazno podržale proces izgradnje kapaciteta

- Irsko veće za nasleđe, Irska
- Regionalni prirodni park Vosges du Nord, Francuska

PKRK timu za lokalni privredni razvoj

- Harmonije Radoniqi
- Nermin Kastrati

SPISAK SKRAĆENICA

BIOFOR-IQC	Ugovor na neodređeno vreme o kvalitetu bioraznovrsnosti i šuma
CKN	Centar za kulturno nasleđe
ZKN	Zakon o kulturnom nasleđu
CHwB	Kulturno nasleđe bez granica
SE	Savet Evrope
CRIS	Studije komparativne regionalne integracije
OCD	Organizacija civilnog društva
EP	Evropsko partnerstvo
EPAP	Akcioni plan evropskog partnerstva
ERA	Odgovorna grupa za ekologiju
EU	Evropska unija
EU CARDS program	Pomoć Evropske unije zajednici za obnovu, razvoj i stabilizaciju
BDP	Bruto domaći proizvod
GIZ	Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit
PPLR	Pilot projekat za lokalni razvoj
ZPP	Zakon o prostornom planiranju
MPRR	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja
MKOS	Ministarstvo kulture, omladine i sporta
MONT	Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije
MSPP	Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja
MLU	Ministarstvo lokalne uprave
MTI	Ministarstvo trgovine i industrije (Odeljenje za turizam)
MTT	Ministarstvo transporta i telekomunikacija
NVO	Nevladina organizacija
PKRK	Promocija kulturne raznolikosti na Kosovu
RRG	Regionalna radna grupa
SPC	Srpska pravoslavna crkva
UNESCO	Obrazovna, naučna i kulturna organizacija Ujedinjenih nacija
USAID	Agencija Sjedinjenih Država za međunarodni razvoj

„Plan za nasleđe trasira put za ponovno povezivanje, udruživanje i pomirenje između ljudi, njihove zemlje i njihovog nasleđa. Plan poziva i širu dijasporu svake opštine da napiše zajedničku priču o mudrosti, razumevanju i napretku, obezbeđujući svim građanima dinamičan proces za podelu te priče sa susedima i posetiocima.“

deo 1.

Nasleđe u središtu života zajednice

1.1 Šta je nasleđe

Nasleđe je sve ono što smo nasledili iz prošlosti, uključujući spomenike, arheološke lokalitete, druge objekte nasleđa, arhitektonsko nasleđe, floru, faunu, divlja staništa, predele, geologiju, baštine i parkove, rečni vodopadi, genealogiju, folklor, usmeno nasleđe i lokalnu istoriju.

Nasleđe je vitalan deo našeg identiteta i osećaja pripadnosti. Ono je bitan deo našeg svakodnevnog života, i izvanredan izvor koji nudi zaposlenje, rekreaciju, zdravlje, učenje i uživanje. Društvena vrednost nasleđa je neprocenjiva u smislu angažovanja zajednice, ponosa zbog karaktera naših ulica i pejzaža, kao i potrebe da brinemo o našem svakodnevnom okruženju.

Postoji dobro ekonomsko opravdanje za podršku nasleđu i turizmu nasleđa jer nasleđe ima suštinsku ulogu u razvoju privrede. Turizam nasleđa otvara radna mesta i obezbeđuje održivi finansijski prihod kada se koristi kao deo obuhvatnog razvojnog programa.

Nasleđe obuhvata i materijalne i nematerijalne sadržine koje odražavaju kulturu i kreativnost ljudske zajednice još od pamтивекa, kao i bogatu raznolikost i lepotu prirodne baštine.

1.2 Vrednost nasleđa

Nasleđe je u prošlosti često pogrešno tumačeno, kao nešto što je u odgovornosti samo države i naučnika. Ali, kao što nasleđe može da bude u vlasništvu centralnih vlasti, tako je ono i u vlasništvu zajednice pa čak i u ličnom vlasništvu. Većina domaćinstava će čuvati „porodično nasleđe“ kroz nameštaj, ukrase, knjige i dokumenta, priče, pesme, istoriju pa čak i odeću koja je prenesena sa generacije na generaciju. Nasleđe je suštinski sastojak obrazovnih programa širom sveta. Samim tim, priznato je na svim nivoima društva kao nešto što ima vrednost koja se ne može uvek proceniti u finansiskom smislu.

Složenost vlasništva i vrednosne dimenzije koje se pridodaju nasleđu mogu da objasne zašto je ono tako često ugroženo. Njegove simbolične vrednosti mogu dovesti do ciljanog uništavanja u slučaju sukoba. Nemogućnost da se odredi njegova finansijska vrednost može dovesti do uništavanja zbog pogrešne informisanosti ili ne obraćanja pažnje na uništenje,

posebno kada njegov značaj nije zvanično prepoznat, kada ono nije dovoljno istraženo, identifikovano i zaštićeno od uticaja i štete koju nanosi sredina. Svest o takvim pretnjama po nasleđu mora se ugraditi u svakoj strategiji čiji je cilj da nasleđe smesti u središtu vrednosnog sistema svih društava. Odgovor na takve pretnje i postizanje maksimalne vrednosti nasleđa za sve građane zahteva odgovarajuća sredstva i svestran pristup pronalaženju resursa i opravdavanju neophodnih sredstava.

Stoga, uspeh je da u celom svetu danas nasleđe zajednica ima važnu ekonomsku vrednost na centralnom, opštinskom nivou i na nivou zajednice, kao atrakcija za turiste i, sve više, za investitore. Veći broj zemalja, ako ne i sve, ima spomenike od međunarodnog značaja, ali obično su oni malobrojni i iako njihov značaj obezbeđuje priliv turista, obično imaju ograničene kapacitete i sami retko obezbeđuju osnovu za izvodljivi, održivi sektor nacionalnog turizma nasleđa. Stoga, sve napredne, odgovorne zajednice imaju čvrst podsticaj da se proaktivno i kreativno angažuju oko svog nasleđa u širem smislu.

Preduzimanje mera u oblasti nasleđa obuhvata identifikovanje njegove društvene, kulturne i ekonomski vrednosti. Kroz pet suštinskih koraka, zajednice mogu:

- da identifikuju i evidentiraju svoje nasleđe
- da obezbede da je sačuvano
- da ga integriguju u kulturi življenja danas
- da kad god je moguće obezbede novi održivi način korišćenja
- da ga poštiju i da prihvate odgovornost da svoje nasleđe netaknuto prenesu budućim generacijama.

Za ovo je potreban strateški strukturisani pristup na centralnom, regionalnom, opštinskom i mesnom nivou a najuspešniji i najodrživiji postaje kada lokalne zajednice dele svoje cenjeno nasleđe sa posetiocima, umesto da se zasniva samo na komercijalnim interesima eksploracije izvora kulturnog nasleđa kao turističkog proizvoda.

Pristup u Planu za nasleđe predstavlja praktičnu, ali ipak održivu, okvirnu strategiju koja će omogućiti i koordinisati pet ključnih akcija koje su gore identifikovane da bi se ostvarila puna vrednost nasleđa zajednice za društvo.

1.3 Šta je to plan za nasleđe?

Plan za nasleđe je strategija za identifikaciju, zaštitu, očuvanje, unapređenje, tumačenje i održivo upravljanje nasleđem i primenjuje se na centralnom, regionalnom i na opštinskom nivou. To je usaglašeni, realistični akcioni plan, koji upućuje na mehanizme ispunjenja i na budžetske potrebe. Akcije na različitim nivoima može da preduzme jedna grupa ili telo, ili to mogu da urade brojne grupe u partnerstvu. Na regionalnom nivou plan za nasleđe može da dobije formu opštег strateškog regionalnog plana praćenog brojnim planovima na nivou opštine. Koji god da je obim, on bi trebalo da identifikuje prioritete za koje će svi akteri preduzeti mere, u periodu od tri godine, i trebalo bi da obuhvati mehanizam za pregled i procenu.

Plan za nasleđe je prilika da se identifikuju pitanja i potrebe u vezi sa nasleđem na centralnom, regionalnom i opštinskom nivou, i da se reše na lokalnom nivou. Njegov cilj je da utiče na mere i aktivnosti svih glavnih aktera uključenih u nasleđe te da podigne svest o tom nasleđu, njegovoj vrednosti i potencijalu. Stoga, on predstavlja i stratešku izjavu onoga što stanovništvo želi da postigne u smislu upravljanja i očuvanja nasleđa u periodu od 3 godine, kao i spisak akcija koje treba preduzeti da bi se postigli ti strateški ciljevi.

**ETNOGRAFSKI MUZEJ U
ĐAKOVICI**
Izložba Etnografskog
muzeja se otvorila u jednom
od najtipičnijih tradiciona-
lnih objekata u Đakovici,
sagrađenim 1810.godine.
Kao jedan dobro sačuvan
objekat, sa bogatom kole-
kcijom eksponata, muzej
je atraktivna destinacija za
turiste.
Potrebni su odgovarajući
reklamni materijali za
izložbu, kao i za sam ob-
jekat.

1.4 Zašto nam je potreban plan za nasleđe?

Za očuvanje nasleđa i upravljanje njime odgovorni su ne samo centralne vlasti i lokalne opštine, već i svaki pojedinac unutar zajednice. To često najbolje funkcioniše kada se sklopi partnerstvo koje obuhvata sve zainteresovane grupe i pojedince. Plan za nasleđe je deotvoran način da se postigne konsenzus o tome kako da se uz saradnju najbolje očuva nasleđe i da se njime upravlja, na način na koji će se skup kolektivne energije i inicijativa usredosrediti u korist tog nasleđa i zajednica koje učestvuju. To je mehanizam koordinacije koji obezbeđuje strateški kontekst za mere zajednice, da bi se obezbedilo da resurs nasleđa dobije najveću moguću korist.

Napori i inicijative lokalnih grupa i centralnih vlasti mogu pronaći širi kontekst u sklopu Plana za nasleđe i da olakšaju sporazum oko identifikacije prioriteta za raspodelu dostupnih sredstava za očuvanje i unapređenje nasleđa.

1.5 Kome je plan za nasleđe namenjen?

Plan za nasleđe je za ljudе, za sve relevantne agencije i grupe u regionu, kao i za opštine. On se rukovodi načelom podeljene odgovornosti za vlasništvo nad nasleđem.

1.6 Koji je cilj plana za nasleđe?

Plan za nasleđe ima za cilj da bogato kulturno i prirodno nasleđe obezbedi ekonomsku ili drugu korist za lokalnu zajednicu kroz veću svest, poštovanje, uživanje i održivo korišćenje. Plan se takođe, može upotrebiti da se dobije podrška od glavnih aktera i da se stvore nova partnerstva za zaštitu nasleđa, podizanje svesti o nasleđu i za predstavljanje nasleđa. On omogućava većem broju aktera da se angažuju u diskursu o značaju nasleđa u smislu njegovih globalnih, kulturnih, obrazovnih, akademskih, ekonomskih, rekreacionih, estetskih i ličnih vrednosti, pored njegovih istinskih vrednosti. Plan takođe prepoznaje vrednost razmenu informacija i podelu odgovornosti u vezi sa tim nasleđem.

Plan za nasleđe je zasnovan na integrisanom pristupu prilikom identifikacije, zaštite, očuvanja, upravljanja i prezentovanja kulturnih dobara. Da bi se obezbedio takav koncept, Plan za nasleđe trebalo bi da nastoji da holistički inkorporiše različite aspekte tog nasleđa, gledajući na istorijsko, prirodno, kulturno, društveno i ekonomsko okruženje kao na celinu, umesto da se pokuša da se sa svakim od tih aspekata bavi pojedinačno. Ovo je svež koncept nasleđa.

1.7 Kako je koncept nasleđa obuhvaćen u planu za nasleđe?

Plan za nasleđe je prilika da se prepozna i prihvati prisustvo nasleđa svuda oko nas, umesto da se na njega gleda kao na nešto što se samo posećuje tokom praznika ili preko vikenda. Postavljanjem takvog koncepta, Plan za nasleđe bi trebalo da se okruženjem bavi kao celinom, umesto da nastoji da zaštititi samo najbolje – ili najočiglednije primere nasleđa.

Dosadašnji zakoni, sredstva i administrativni napori često su se koncentrisali na zaštitu „najznačajnijih“ aspekata i primera nasleđa. Iako značaj tih lokaliteta, struktura i vrsta opravdava njihovu pažljivu zaštitu, Plan za nasleđe prepoznaće i nasleđe van ovih poznatih aspekata. On prihvata uticaj prošlosti i naroda na svaki aspekt predeta, vidljivog u svojoj pojavi i morfologiji. Taj predeo često može biti neprepozнат ili da predstavlja „običan“ deo pejzaža koji daje kontekst važnim i poznatim lokalitetima i strukturama – kako u smislu prostora tako i u smislu značenja – čime je moguće da se oni u celosti shvate. Takav koncept nasleđa bliži je načelima održivog razvoja, predstavljajući šire razumevanje nasleđa i čineći ga relevantnijim za naš savremeni život. Takođe, omogućava koherentnije

Bajrakli džamija, Peć

razumevanje okruženja, interakcije između različitih aspekata nasleđa i veće učešće javnosti u debatama oko toga šta je važno, šta treba zaštiti i kako to treba predstaviti lokalnim, nacionalnim i međunarodnim posetiocima. Takav holistički pristup obuhvata širi skup vrednosti na koji debara počiva.

1.8 Šta sadrži plan za nasleđe?

Plan za nasleđe razmatra mere koje su možda već preduzete i daje spisak dodatnih akcija koje različita tela trebaju da preduzmu u periodu od 3 godine kojeg plan obuhvata. Plan sadrži spisak širih strateških ciljeva čije će postizanje takve akcije pomoći. Koliko je to moguće, plan ukazuje na to ko će sprovoditi određenu meru kao i očekivani rok za nejno izvršenje. Plan može ukazati i na izvore sredstava, ali ne i na troškove svake od predloženih akcija.

Plan za nasleđe ne obuhvata neophodno mere koje su specifične za određeni objekat, lokalitet ili mesto, ili za stabilizaciju određenog spomenika. Generalno, Plan za nasleđe sadrži mere koje se odnose na identifikovane prioritete – prikupljanje podataka, podizanje svesti, promovisanje najbolje prakse i prezentaciju nasleđa.

1.9 Održivo nasleđe

Ekonomija nasleđa je mač sa dve oštice. Zaštita, restavracija i upravljanje baštinom skup su proces a samo par država u svetu ima resurse za finansiranje tako važnog posla osim ako se centralna sredstva ne uvećaju prihodom koji se generiše od resursa nasleđa. Na međunarodnom nivou, turizam nasleđa je postao vitalan mehanizam za generisanje preko potrebnog posrednog i – što je važnije – neposrednog prihoda za podršku sektoru nasleđa.

Postoji značajno i dokazano tržište nasleđa o profesionalno predstavljenim i održivo kontrolisanim proizvodima nasleđa. U mnogim slučajevima u zamljama u razvoju turizam generiše preko 20 % BDP države, dok je turizam primarni izvor strane trgovine za najmanje 49 razvijenih zemalja u svetu.

U Irskoj, maloj državi koja je u mnogome uporediva sa Kosovom, 40 % turističkog rashoda može se pripisati istorijskom okruženju. Godišnje 2,5 miliona ljudi poseti njene kuće i zamkove a 2 miliona ljudi poseti njene spomenike. Prihod dobijen od turizma nasleđa povećava se neposredno kroz naplatu ulaza ili drugih proizvoda sa tim u vezi, ali stvarna privredna korist nastaje neposredno od lokalne potrošnje na ugostiteljstvo i slične usluge.

Vredi ipak pomenuti da je za održivi turizam – kada je određena atrakcija zaštićena i kada se njome dobro upravlja da bi senjena vrednost koristila na odgovoran način – potreban je planirani pristup od početka razvoja proizvoda turizma nasleđa. Potrebno je prepoznati da turizam nasleđa podstiče dodatno korišćenje resursa nasleđa i povećava potreban nivo održavanja i brige.

Takođe, suštinski je važno konstatovati da je sektor malih i srednjih preduzeća koji je bio oslonac evropske ekonomije takođe obuhvaćen u pristupu ovog plana. Dok velike korporacije nastoje da selektivno i intenzivno eksploratišu primarne lokalitete nasleđa po ceni obimnog razvoja kroz šиру zajednicu, sektor malih i srednjih preduzeća cveta u okruženju turizma nasleđa i svojstveno je održiviji na lokalnom nivou.

PRAVLJENJE TRADICIONALNIH KOLEVKI, ĐAKOVICA

Kolevka je jedan od karakterističnih proizvoda stolarstva u Đakovici. On se pravi tokom jednog dugačkog procesa koji počinje sa kupovinom sirovine – bukve i jele, koja se u prošlosti sekla u obližnjim planinama regiona. Posle sastavljanja i lepljenja drvenih elemenata, kolevka se boji. Dekoracije se sastoje od 12 boja, gde tamno crvena preovlađuje. Zadnja dekoracija sa cvećem je specifična za svaku zanatlijsku porodicu.

Zanat i svi rituali vezani sa ovim procesom su u opasnosti da izumru zato što samo dve porodice se još uvek bave ovim zanatom u Đakovici. Svake se nedelje izrađuju tri ili četiri kolevke, a kupci uglavnom dolaze iz sela oblasti Hasa. Postoji urgentna potreba sastavljanja plana za očuvanje ovog zanata i za pronalaženje rešenja za ovaj problem; n.p.r ovaj bi se zanat mogao modifikovati u svrhe turizma.

Vodopadi Miruše, Klina

■ Deo 2.

Nasleđe zapadnog Kosova

Nasleđe u zapadnom delu Kosova – na teritoriji koja je administrativno podeljena na šest opština: Peć, Đakovica, Klina, Dečane, Istok i Junik – svedoči o njegovoj bogatoj i složenoj istoriji, kao i o raznovrsnim oblicima predela koji su stvorili specifičnu topografiju regiona.

Kulturno nasleđe glavnih ekonomskih centara Peći i Đakovice predstavlja dinamički istorijski razvoj koji je bio pod uticajem veza sa urbanim konceptima i arhitektonskim dizajnom orijentalnih tržišnih centara unutar Osmanlijskog carstva. Očuvane strukture bazara u ova dva grada rasvetljavaju specifični stil života generacija zanačilja i mušterija koji su se okupljali iz različitih delova regiona.

Dugotrajni ali delotvorni restoratorski radovi koji su preduzeti na jednom od nekada najvećih osmanlijskih trgovackih centara na Balkanu – Veliki Bazar Đakovice – oživeli su tradiciju različitih tipova gradnji: verskih objekata (Hadum džamija), skromnih uličnih radnji od drveta, karakterističnih objekata za smeštaj i osveženje (kao što je Haračijev konak i Teke Šehe Emin), stambenih kuća (porodična kuća Sina, sada Etnografski muzej) kao i nekoliko mostova preko reke Erenik (Krojačev most, Tabakov most i Talićijev most).

Iako većina struktura koje čine središte bazara u Peći nije očuvana, one strukture koje su preživele i koje su obnovljene prepoznate su kao istorijski spomenici velikog značaja. Među njima su: Bajraklı džamija, Hađi Bejev hamam, Tahir Bejeva kuća (sada Etnografski muzej) i kuće porodica Goskajve, Zenel Beut i Čamilj Ljimani. Svedočanstvo učešća zajednice u razvoju društvenog i ekonomskog života – a samim tim i urbane i arhitektonske karakteristike Peći u drugoj polovini 19. veka, jeste donacija Hađi Zeke (lokalnog meštanina) za izgradnju prve osnovne škole u gradu i za jednog od najvećih mlinских kompleksa u okolini.

Jedan od značajnih tipova graditeljskog nasleđa u ovoj sredini jeste „kula“. U zavisnosti od finansijskog stanja njihovih vlasnika, ove utvrđene kamene kule mogu biti od dva

do četiri sprata visoke i mogu da se nađu kako u gradskim tako i u seoskim sredinama. Organizacija enterijera odražava stil života zajednice u kojoj je uloga muškaraca bila dominantna. U tom kontekstu, gostinske sobe samo za muškarce (oda) korišćene su za sastanke u vezi sa važnim porodičnim pitanjima ili pitanjima zajednice, ili za prijem posetilaca. To je obično najveći unutrašnji prostor ukrašen ornamentima izrađenim u drvenoj rezbi, tapiserijama. Ovaj je deo često izražen sa spoljašne strane preko drvenih ili kamenih ispusta. Ovakav tip stambenog objekta postoji u svakoj od šest opština, ali oni koji su očuvани koncentrisani su u centru glavnih naselja. U Dečanu, oni pripadaju porodicama Kukljeć, Osdautaj, Mazrekaj, Zimer Hime i Demukaj; u Juniku porodici Jah Imerit, u Istoku porodici Čuerima Rugove; u Klini porodici Marka Jakaja; tu pripadaju i one kule koje smo već pomenuli u Đakovici i Peći.

Bogat društveni život stanovništva, koncentrisan na bazaru kao i u okviru porodičnog doma, je izražen i kroz brojne proslave, tradicionalna okupljanja i proizvodnju jedinstvenih ručnih radova koja se i danas nastavlja. U procesu prepoznavanja i promocije ovog „nematerijalnog (živog) nasleđa“, kroz različite svetkovine i izvedbe identifikovani su mnogi karakteristični elementi, ljudi, grupe i pojedinci. To su: „Rugovske igre“ – prestava različitih borilačkih veština izvodioca igara kao i proces izrade šešira od strane jednog od nekoliko preostalih tradicionalnih zanatlja – u opštini Peć; porodična tradicija tkanja na razboju i izrada marama i šalova, kao i planinski ritual striže ovaca – u Dečanu; zanatlje koji još uvek prave i dekorisu drvene kolevke (kakvi se mogu naći na Velikom Bazaru u Đakovici); tradicionalne porodične proslave za obeležavanje kraja sezone žetve u oktobru, u opštini

**MLIN ĆELJ ŠABAN
BICAJA BLIZU SELA
VRELO, ISTOK**
Mlin Ćelj Šaban Bicaja je deo kompleksa mlinu u selu Vrelo. Ovaj je mlin star trista godina i dan danas radi. Mlin se nalazi ipod izvora Vrela i ima vode tokom cele godine.
Zbog aktivnog rada mлина, препоручује се припрема плана reabilitacije и управљања.

Zanat – izrada kolevki

Kula porodice Muškolaj, Dečane

Istok; izrada tradicionalne ženske nošnje u opštini Kline kao i veoma popularne igre konja koje su se održavale u Juniku.

Dva čuvena manastirska kompleksa, Pećka patrijaršija i Visoki Dečani, takođe imaju važnu ulogu u istoriji ovog regiona. Oni predstavljaju dug period prisustva Srpske pravoslavne crkve i njenog značaja za očuvanje pravoslavne vere u toku turbulentnih vremena Osmanlijskog carstva. Umetničke vrednosti arhitekture, freskoslikarstva i ikona, koje datiraju od 13. do 19. veka, odražavaju velika dostignuća vizantijске i srpske srednjovekovne kulture, kao i uticaj zapadno-evropske religiozne umetnosti, i priznati su na međunarodnom nivou od strane Uneska. Uzimajući u obzir značaj i umetničke vrednosti ovih objekata u kontekstu specifičnih političkih okolnosti u regionu, između 2004 i 2006 god. ovi spomenici su uvršćeni u Uneskov spisak ugrožene svetske baštine.

Bogatstvo reka i planinskih dolina, potoka i ridova visokih planina, stvara specifične pejzažne oblike koji pružaju velike mogućnosti za razvoj turizma i za ekonomski prosperitet. Tu spadaju: izvor, pećine i klisuru reke Beli Drim, koji čini deo opština Peć, Đakovica i Dečane; vodopade Miruša u Klini, jezero Đeravica (Junik) i Radonjičko jezero (Đakovica); Park Škugza (u blizini Đakovice); termalni izvor u Istoku; živopisne izvore reke Erenik (u planinama oko Junika); i Rugovske planine i njenu spektakularnu klisuru i pećinu. Ovo su samo neki od brojnih primera velike prirodne lepote ovih šest opština koje javnost još uvek nije otkrila. Oni predstavljaju bogat izvor sa potencijalom za razvoj turizma prirodnog i kulturnog nasleđa za region.

■ Deo 3.

Izrada Plana za nasleđe zapadnog Kosova

3.1 Do plana za nasleđe – istraživanje i procena

Plan za nasleđe je nastao kao rezultat rada komponente PKRK - Pilot projekat za lokalni razvoj u zapadnom regionu Kosova. On je usredsređen na razvoj turizma nasleđa, delotvorno spajajući aktivnosti pilot projekta u integriranu strategiju za region, uključujući one koje su do sada završene i one koje su predložene za naredne tri godine.

Što se tiče metodologije, pilot projekat je početno bio strukturisan u pet faza:

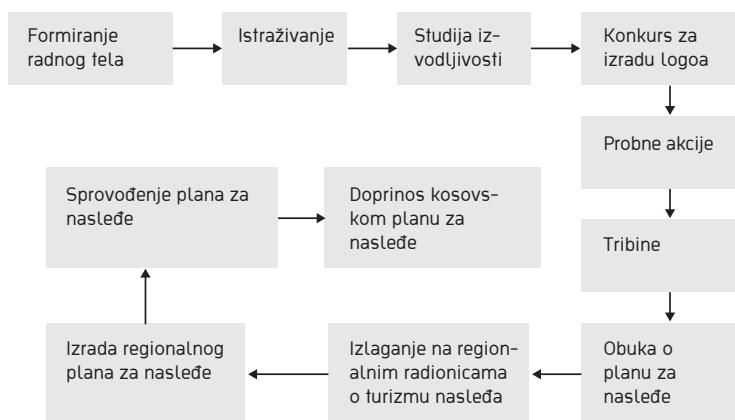
- 1. Faza dijagnostike**
- 2. Studija izvodljivosti**
- 3. Probne akcije**
- 4. Izrada regionalne strategije za razvoj turizma**
- 5. Uspostavljanje regionalnih mehanizama za nadgledanje plana za nasleđe**

Napredak projekta je odgovorio na dinamiku regiona a fokus potonjih faza bio je usmeren posebno na kulturno i prirodno nasleđe i na njegov povezani turistički potencijal.

Prioritet je u toku celog rada bio da se angažuju zajednice sa svojim zajedničkim nasleđem kroz aktivnosti podizanja svesti, promocije, obrazovanja i razvoja kapaciteta.

DEO 3: IZRADA PLANA ZA NASLEĐE ZAPADNOG KOSOVA

Usvojeni tok rada obuhvatio je sledeće akcije:

Početna dijagnostička faza primarno je obuhvatila obimno istraživanje koje je sproveo i završio UBO Consulting 2010. god. Ovaj rad je doveo do stvaranja obimne baze podataka o svim aspektima u vezi sa mogućnostima za razvoj turizma nasleđa u regionu Peć.

Studija izvodljivosti koja je sprovedena u toku 2011. god. ocenila je i procenila prikupljene podatke i identifikovala strategije i opcije koje se mogu iskoristiti za održivo ostvarivanje vrednosti bogatog nasleđa regiona u socijalnom, kulturnom, obrazovnom i ekonomskom smislu.

Probne akcije su sprovedene paralelno sa drugim fazama projekta da bi se upoznao proces i da bi se zajednice u regionu privukle da aktivno učestvuju u njemu.

Plan za nasleđe predstavlja praktičan ali održivi okvir koji će omogućiti izradu strategije na osnovu dosadašnjeg rada, i koji će postaviti osnovu za realizaciju akcija koje su u studiji izvodljivosti identifikovane kao poželjne.

3.2 Do plana nasleđa – smernice i rad na terenu

Na osnovu iskustva stičenog u okviru prvog skupa akcija pokrenutih 2010. godine, za izradu studije izvodljivosti, projektni tim PKRK je smatrao da postoji potreba da se uspostavi novi skup akcija koje će se baviti kapacitetom nasleđa i njegovim okruženjem u širem smislu strateškog planiranja. Akcije koje su u vezi sa izradom obuhvaćnijeg spiska nasleđa preduzele su 2011. god. lokalne NVO, uz doprinos centara za kulturno nasleđe u Peći i Đakovici, a u skladu sa kriterijumima koje je postavio projektni tim PKRK.

Pri izboru lokaliteta i kulturnih dobara za probne akcije, razmotreno je svo poznato nasleđe i sva raznolikost regiona kao potencijalna atrakcija koja bi mogla da pokrene razvoj „alternativnih turističkih podsektora“, npr: kulturni, duhovni ili eko turizam. Kriterijumi za izbor prirodnih i

PRAVLJENJE PLISA (BELA KAPA), PEĆ
Plis je deo narodne muške nošnje, koji je specifičan za ovaj region po njegovoj formi i beloj boji. Pravljenje plisa se sastoji od 16 faza. Najbolji materijal za pravljenje plisa je vuna ovce merino.

Pravljenje plisa je zanat koji je u opasnosti od izumiranja. Jedan od retkih plisadžija još radi u Staroj Čaršiji u Peći. Njegova volja da produži sa radom u ovom zanatu se treba podržati i razviti, dok se njegova veština i umeće trebaju pokazati i registrovati.

kulturnih predela i istorijskih spomenika, lokaliteta kao i žive tradicije primenjeni su u skladu sa procenom:

- stanja nasleđa, tj. njegovog predstavljanja široj javnosti,
- odgovarajućeg pristupa nasleđu,
- dostupnosti podataka vrednovanih sadržina nasleđa,
- infrastrukturnog kapaciteta okruženja

Sledeće ilustruje nedostatke u sektorima nasleđa u regionu koji su identifikovani kroz analizu prednosti, nedostatka, prilika i pretnji, koja je sprovedena kao ključna akcija u studiji izvodljivosti:

Reka Bistrica, Rugovska klisura

■ Deo. 4

Promena stavova i pristupa

U toku PKRK projekta preduzete su brojne aktivnosti uz aktivno učešće lokalnih aktera. Sprovedena je preliminarna procena uticaja rada obavljenog kroz PKRK projekat, koja je zahvaljujući njihovog učešća u projektu identifikovala promenu u stavovima i pristupima prema lokalnom razvoju i nasleđu. Na osnovu izjava tih lokalnih aktera, PKRK je doprineo sledećem:

- Povećanje znanja i iskustva među NVO o kulturnom nasleđu i raznolikosti.
- Unapređenje odnosa i saradnje između NVO i institucija.
- Promena mišljenja NVO i zajednice da su finansijske nagrade najvažniji razlog da se radi i angažuje.
- Povećana svest da je za rad u oblasti kulturnog i prirodnog nasleđa potrebno veće angažovanje volontera.
- Bolje poznavanje metodologije kako pristupiti kulturnom nasleđu, što nije bio slučaj u ranijim projektima.
- Višedisciplinska saradnja ljudi iz različitih sektora u regionu kao i stručnjaka iz različitih oblasti i različitih nivoa.
- Upoznavanje lokalne uprave sa nematerijalnim kulturnim nasleđem i veća podrška određenim događajima (uključujući ritual striže ovaca u Dečanu i izvođenja Đakovačke sofre u Đakovici).
- Nove prilike za saradnju sa drugim zemljama u regionu.
- Bolje znanje i veća svest među nastavnicima osnovnih škola o vrednosti kulturnog nasleđa i raznolikosti.
- Veća volja i spremnost lokalnih aktera da nastave sa metodologijom PKRK, kroz radionice, obuke i studijske posete.
- Regionalni pristup u odnosu na kulturno nasleđe, koji je primenjen po prvi put i koji je pozitivno uticao na donosioce odluka za dalju saradnju između 6 opština obuhvaćenih projektom.
- Održavanje jedne kancelarije za zapadni region Kosova, percepcije o njenoj neophodnosti i podrška lokalnih aktera.
- Veće uključenje manjinskih grupa koje su pokazale spremnost na saradnju i angažovanje u aktivnostima kulturnog nasleđa sa širom zajednicom.

VODOPAD/KLISURA MIRUŠE, OPŠTINA KLINA

Klisura reke Miruša je stvorena od formacija uglja tokom kasnog kreacena. Osim njenih leplih pejzaža i morfološke, klisura je fascinantna zbog njenih 13 jezera i 12 vodopada raznih oblika i visina, koje se nalaze u toku reke. Tokom 1983.godine, jedan deo reke Miruša gde se nalazi i klisura je proglašen za regionalan prirodni park.

Treba se uraditi projekt za razvoj održivog turizma.

Kula Rame Zuberija, Junik

■ Deo. 5

Strateška razmatranja

Integrисани приступ планирању наслеђа и управљањаnjime

Razvoj održivog plana za nasleđe i upravljanje nasleđem u skladu sa evropskim normativima i standardima, sa čvrstim naglaskom na blagostanje zajednice kroz aktivno učešće svih aktera i civilnog društva.

"Integrисани приступ / сектори" obuhvatiće inkorporisanje сектора turizma наслеђа у оквиру шireg razvoja turizma. Strategija se neće usredosrediti само на pitanja kulturnog materijalnog/nematerijalnog i prirodnog наслеђа (uključujući очuvanje, restavraciju lokaliteta, postavljanje znakova, informisanje o наслеђу i obezbeđivanje lokaliteta), već će obuhvatiti i organe nadležne za наслеђе koji će ući u partnerstvo i saradnju sa drugim akterima u turizmu i sa zajednicom.

Ovaj приступ, који је promovisao PKRK, има потенцијала да разреšава sukobljена пitanja, укључујући помирење и интеграцију različitih etničkih zajedница кроз узјамно користан и оdrživ ekonomski i turistički razvoj, uz održavanje integrитета i nadmoćnosti dinamičkog kulturnog наслеђа кроз време. Ово очекivanje ће зависити од jačине привредног замаха који одговара на осетливост zajednice у процесу.

Ova strateška razmatranja тесно су и међusobno повезана, tako да успеши спровођење заштите наслеђа на западу Косова зависи од степена i delotvornosti saradnje između javno-privatnog partnerstva. Da bi заштита успела, од presudnog је значаја да zajednice буду у целости свесне значаја onoga što se штити, зашто то има значај i како активности lokalnih meštana mogu uticati na заштitu. Zdrav plan upravljanja наслеђем мора да обухвати raznolikost која захтева pažljivo oblikovanje i planiranje procesa. Dobro заштићено, označeno i upravlјано наслеђе uz odgovarajuću promociju od suštinskog је значаја за razvoj održivog, uspešnog turizma наслеђа.

Okvir plana за наслеђе ће бити вažan katalizator за постизање ovog željenog ishoda kroz veći broj posebnih strateških приступа.

5.1 Podizanje svesti obuhvata sledeće:

- Procena lokalnih struktura, uticaja i pitanja da bi se bolje razumele potrebe i želje aktera.
- Izgradnja kapaciteta aktera da bi se podigla lokalna/regionalna svest o pitanjima nasleđa i raznolikosti.
- Saradnja i garantovanje određenog nivoa koordinacije i doslednosti pristupa sa relevantnim partnerima.
- Promovisanje delotvorne razmene znanja na osnovu istraživanja i činjenica.
- Obezbeđivanje uključenja i učešća svih zajednica i prihvatanje različitih ideja.
- Planiranje i preduzimanje istovremenih aktivnosti podizanja svesti sa delotvornim uspostavljanjem kontakta sa svim zajednicama i organima, uz neophodnu kulturnu prikladnost
- Obezbeđivanje strategija i resursa za lokalne kampanje podizanja svesti, koje bi bile i zabavne i obrazovne.
- Obezbeđivanje mehanizama za ocenu uticaja.

5.2 Mere zaštite

Glavne karakteristike integrisanog pristupa za očuvanje i zaštitu nasleđa su sledeće:

- Obezbediti delotvornu primenu obuhvatnih i ažurirane legislative o zaštiti nasleđa.
- Korišćenje ekspetiza u oblasti nasleđa.
- Razvoj odgovarajuće politike, programa i planova za upravljanje.
- Održavati tekuću izradu inventara i detaljno evidentiranje različitih kategorija kulturnog nasleđa u skladu sa kriterijumima predviđenim u Zakonu o kulturnom nasleđu i Smernicama o inventaru kulturnih dobara.
- Praćenje realizacije konzervatorskih projekata u skladu sa utvrđenim kriterijumima i procedurama, i u ravnoteži sa razumnim uslovima vlasnika/korisnika i programa i planova lokalnih organa.
- Biti svestan postojanja „arheološke karte“ regiona da bi moglo da se preduzmu preventivne mere ako je planirana izgradnja ili druge aktivnosti u sredinama sa arheološkim karakteristikama.
- Podržati razvoj smernica da bi se podstakali opstanak, integracija i unapređenje postojećeg kulturnog i prirodnog nasleđa.
- Biti spremni i koristiti sve prilike za podsticanje partnerstva za obnovu graditeljskog nasleđa između odgovornih institucija, lokalnih organa i vlasnika.
- Usredsrediti se na dugoročni uticaj u razvoju integrisanog pristupa za održivu i integriranu mrežu nacionalnih parkova i rezervata.

5.3 Planiranje i izrada plana

Planiranje i izrada plana ključna su komponenta svakog strateškog pristupa i obuhvataju sledeće:

- Detaljna procena u srednji sa svim akterima, posebno sa lokalnim zajednicama.
- Realistična analiza organizacionog i operativnog kapaciteta.
- Veća saradnja i koordinacija između institucija, civilnog društva i lokalnih organa.
- Obuhvatan plan upravljanja nasleđem: određivanje prioriteta, tehnička procena i studija izvodljivosti.
- Posebna pažnja usmerena na uključivanje marginalizovanih zajednica.
- Međukulturalna osjetljivost prema postojećim grupama na osnovu starosnog doba, geografske lokacije, sposobnosti, pola, rase, etničke pripadnosti.

PRAVLJENJE VEZENIH PREGAČA I MARAMA, OPŠTINA DEČANI

Vezene pregače i marame su jedna od najprivlačnijih karakteristika ženske narodne nošnje u regionu Peći. Marama se stavlja na glavi; jedan njen deo je dekorisan i ima tamnu kafenu ili crnu boju. Vezena pregača se veže oko struka i uglavnom ima dve boje. Oba dela nošnje su dekorisana raznim ornamentalnim dekoracijama koje predstavljaju paganska verovanja o zaštiti osobe koje ih nosi od đavola, ali takođe imaju biljni dekoracija i elemenata, uključujući lišće i cveće. Materijali (svila i pamuk) se kupuju u gradu, dok alatke prave lokalne zanaftlige.

Ostale su samo još nekoliko žena u regionu koje još rade ovaj zanat. Ovo je jedan atraktivni proizvod koji se treba reklamirati kao suvenir kao jedan unikatan trend sela iz ovog regiona. Postoji hitna potreba za plan organizacije proizvodnje.

- Obuhvatna analiza mogućnosti za prikupljanje sredstava i tržišnih trendova.
- Delovtorna kampanja javnog informisanja.
- Dobro isplanirani mehanizam praćenja i ocenjivanja, sa propraćnom fazom koju treba uzeti u obzir.
- Blagovremeno i precizno dokumentovanje.
- Odgovarajuće mogućnosti za profesionalni napredak.

5.4 Mere upravljanja zahtevaju sledeće:

- Ostati lojalan skupu parametra koje usaglase akteri.
- Obezbediti sistematsku kontrolu kvaliteta robe i usluga.
- Održavati ravnotežu između zadataka i procesa.
- Gledati na praćenje i ocenjivanje kao na proces učenja.
- Pažljivo napraviti ravnotežu između finansijskih i ljudskih resursa, i aktivnosti programa.
- Preduzeti redovnu procenu i analizu podataka da bi se moglo da se prilagoditi promenama.
- Svest o potencijalnim vezama i mogućnostima saradnje da bi se sačuvali resursi i stvorila partnerstva.
- Obezbeđivanje redovnih informacija akterima o stanju radova na projektu da bi se pojačalo njihovo angažovanje.
- Promovisanje završenih radova da bi se pokazao napredak i privukli domaći i strani donatori, partneri i investitori.

5.5 Kulturno nasleđe i turizam obuhvataju sledeće:

- Prepoznati da turizam nasleđa može biti veliki doprinosilac lokalnom privrednom razvoju.
- Prepoznati da projekti nasleđa mogu unaprediti turizam nasleđa kada se sprovode kao deo integralnog paketa turizma nasleđa. Bilo bi korisno odrediti prioritetne projekte koji su u skladu sa dobrom turističkom infrastrukturom i privrednim razvojem kao što su restorani i smeštajni kapaciteti.
- Obezbediti angažovanje i integraciju lokalnog stanovništva sa njihovim lokalitetima u vezi sa razvojem turizma nasleđa.
- Prilikom razvoja i predstavljanja turizma nasleđa biti svo vreme osetljiv na kulturnu raznolikost lokalnog stanovništva i turista.
- Težiti predstavljanju uravnoteženog prikazivanja nasleđa i istorije regiona, obezbeđujući da su prezentacije i informacije svo vreme zasnovane na zdravom profesionalnom znanju i istraživanju.
- Obezbediti da se odgovarajući deo prihoda dobijen od turizma nasleđa usmeri na očuvanje nasleđa.
- Prepoznati rizik od toga da eksploracija jednog aspekta nasleđa kao turističke atrakcije u sredini može ugroziti očuvanje ili čak postojanje drugih resursa nasleđa u okolini.
- Prepoznati da će turisti nasleđa očekivati međunarodno priznate standarde u vezi sa lokalnom fizičkom i ugostiteljskom strukturom.
- Pre predstavljanja lokaliteta nasleđa kao turističkih atrakcija obezbediti da postoje neophodne mere za zaštitu nasleđa.
- Pre predstavljanja lokaliteta nasleđa kao turističkih atrakcija obezbediti da su rešena pitanja u vezi sa zdravljem i sigurnošću.
- Prepoznati da nekoordinisani turizam nasleđa može podstići negativan uticaj na lokalno stanovništvo u smislu gubitka privatnosti, većih gužvi u saobraćaju, oštećenja imovine i lokalnog javnog okruženja, kao i ometanja lokalnog stila života.

Etnološki muzej, Đakovica

■ Deo. 6

Ciljevi i akcije

Preporuke Studije izvodljivosti usredsređene su na ispunjenje ciljeva projekta u vezi sa kulturnom raznolikošću, resursima kulturog prirodnog nasleđa zajednica, kao i potencijalom za turizam nasleđa u regionu – sve to povezano sa opštim razvojem turizma, istovremeno vodeći računa ograničenjima dostupnih resursa, ograničenjima datim od organa i zakona, kao i od drugih ograničenja.

Akcioni plan koji je centralni deo Plana za nasleđe, usredsređen je na prevazilaženje slabosti u oblasti nasleđa na taj način što će se prepoznati uzajamni odnos između nasleđa i lokalne ekonomije, uključujući turizam. On predstavlja nastavak i uvođenje novih akcija različitih od onih koje su već sprovedene od strane regionalnih i opštinskih radnih grupa u regionu.

Te akcije se odnose na sledeće:

- Uspostavljanje i obučavanje regionalnih i opštinskih radnih grupa.
- Opšta vežba prikupljanja podataka.
- Projekti procene podataka o nasleđu i njihova provera u svakoj opštini.
- Pilot projekti usredsređeni na kulturna dešavanja/tradicije u svakoj opštini.
- Pilot projekti za pokazivanje turizma nasleđa.

Na osnovu već navedenih strateških razmatranja, planirani su sledeći ciljevi i povezane akcije za naredne tri godine:

Cilj 1.

Podići svest i promovisati prihvatanje nasleđa na zapadu Kosova

Br.	Akcije	Potencijalni partneri
1.1	Organizovati različite aktivnosti za promovisanje nasleđa uz aktivno angažovanje zajednice, naglašavanje lokalne prakse, lokaliteta i kulturnih proizvoda u regionu	PKRK, mediji, praktikanti, OCD, CKN, poslovna zajednica
1.2	Podstići aktivnosti edukacije u školama kroz takmičenja, događaje i radionice	Lokalne škole, opštinske uprave za obrazovanje
1.3	Razviti i usvojiti zajedničku regionalnu strategiju za podizanje svesti uz angažovanje svih opština	OCD, PKRK opštine
1.4	Promovisati regionalni Plan za nasleđe i njegovu realizaciju kroz više aktivnosti podizanja svesti zajedno sa regionalnom kancelarijom za koordinaciju u upravljanju nasleđem	Opštine, PKRK
1.5	Povećati svest o integriranom pristupu za nasleđe među organima vlasti i opštom javnošću	PKRK
1.6	Uspostaviti vebajt koji će promovisati region i njegove tekuće aktivnosti	Regionalna kancelarija
1.7	Obezbediti opštinski promotivni materijal regionalnoj kancelariji	Opštine

Cilj 2.

Preduzeti neophodne mere za zaštitu nasleđa na zapadu Kosova

Br.	Akcije	Potencijalni partneri
2.1	Obezbediti tekuću procenu podataka o nasleđu	OCD, CKN
2.2	Pokrenuti sastavljanje spiska nematerijalnih elemenata kulturnog nasleđa, u saradnji sa naučnim institucijama i/ili individualnim stručnjacima	OCD, vlasnici, praktičari.
2.3	Realizovati pilot projekat za očuvanje arheoloških i drugih artefakata nasleđa nakon konsultacije sa centralnim institucijama	Zavod za arheologiju, opštine, CKN
2.4	Pokrenuti ruralnu procenu sa posebnom pažnjom usmerenom na bioraznovrsnost i prirodno nasleđe, uključujući identifikaciju vrsta koje zahtevaju najveću pažnju za očuvanje u regionu	MSPP, opštine, OCD
2.5	Napraviti spisak predela sa perspektive nasleđa	MSPP, opštine, OCD
2.6	Stvoriti bazu podataka za muzeje i njihove kolekcije (pokretno kulturno nasleđe)	Muzej Kosova, Etnološki Muzej, opštine, OCD
2.7	Sastaviti „spisak ugroženih objekata“ da bi mogle da se preduzmu hitne mere u smislu očuvanja postojećih struktura	CKN
2.8	Napraviti kartu zaštićenih dobara graditeljskog kulturnog nasleđa, elemenata nematerijalnog kulturnog nasleđa, predmete pokretnog nasleđa i lokaliteta prirodnog nasleđa na osnovu obuhvatne studije i istraživanja	CKN, OCD, opštine

Cilj 3.

Razviti i podstaknuti detaljnu procenu, izradu integrisanog projekta i planiranje kroz zdrav plan upravljanja nasleđem na zapadu Kosova

Br.	Akcije	Potencijalni partneri
3.1	Podstićati koordinaciju i saradnju između svih agencija zaduženih za nasleđe, zainteresovanih tela i pojedinaca u regionu	CKN, PKRK opštine
3.2	Organizovati studijsku posetu regionima sa sličnim izazovima i projektima	PKRK, ostali projekti u regionu
3.3	Koristiti mehanizam upravljanja predstavljen u Ljubljanskom procesu SE /EU	CKN, opštine, Ministarstvo trgovine i industrije/ Odeljenje za turizam
3.4	Organizovati redovne regionalne forume o nasleđu da bi svi akteri bili obavešteni	Regionalna kancelarija
3.5	Izdati godišnju publikaciju „Pregled stanja nasleđa i turizma na zapadu Kosova“, koja će prenositi rezultate istraživanja i procene	Regionalna kancelarija
3.6	Obezbediti regionalni i odgovarajući pristup izabranim lokalitetima nasleđa sa stanovišta turizma, uključujući signalizaciju i informisanje	CKN, opštine

Cilj 4.

Razviti i koordinisati odgovarajuću praksu upravljanja za brigu o nasleđu na zapadu Kosova

Br.	Akcije	Potencijalni partneri
4.1	Razviti dodatne smernice i obrasce najbolje prakse	CKN, PKRK
4.2	Koordinisati godišnji pregled realizacije Plana za nasleđe i pripremu narednog Plana za nasleđe u 2014. god. za dodatni trogodišnji period	Regionalna kancelarija
4.3	Obezbediti bolji kvalitet usluga za turizam nasleđa kroz profesionalni napredak	MMRG, PKRK
4.4	Razviti integrисani pristup za programe obnove, turizma i obrazovanja sa različitim partnerima	PKRK, opštine, OCD
4.5	Isplanirati prilagođene programe u smislu postojećeg i mogućeg priliva turista	opštine, OCD, poslovna zajednica
4.6	Pripremiti planove upravljanja za obnovu izabranog nepokretnog kulturnog nasleđa, nematerijalnog nasleđa i dobara prirodnog nasleđa kroz aktivni međukulturalni dijalog između svih aktera (centralnih i lokalnih), uključujući marginalizovane zajednice	Projekti u regionu, CKN
4.7	Obezbediti smernice o najboljoj praksi održavanja graditeljskog nasleđa i arheoloških lokaliteta	CKN

Cilj 5.

Razviti lokalno odgovarajuće i održive inicijative za turizam nasleđa na zapadu Kosova

Br.	Akcije	Potencijalni partneri
5.1	Pokrenuti program obuke za lokalne honorarne vodiče za nasleđe u svakoj opštini	MMRG, PKRK
5.2	Učestvovati u pilot projektima za prezentovanje turizma nasleđa, uključujući rute kulturnog nasleđa	PKRK
5.3	Sprovesti analizu troškova/koristi celog projekta i individualnih projekata da bi se pomoglo utvrđivanje prioriteta i prijavljivanje za dobijanje sredstava	CKN, opštine, istraživačke kompanije
5.4	Pripremiti zapadni region Kosova kao destinaciju za turizam nasleđa	OCD, opština, regionalna kancelarija
5.5	Razviti mogućnosti za integrisanje sektora kulturnog nasleđa i turizma	OCD, opština, regionalna kancelarija
5.6	Razviti osnovne turističke usluge na osnovu malih i srednjih preduzeća (porodični biznis)	Kompanije za zajmove, banke, PKRK, opštine
5.7	Podržati prakse i dobra nematerijalnog kulturnog nasleđa kroz odgovornu primenu kreativnih industrija	OCD, opština, regionalna kancelarija, poslovna zajednica

Akcioni plan će pratiti regionalna kancelarija za koordinaciju u upravljanju kulturnom raznolikošću i nasleđem, u kojoj su uključene regionalne i opštinske radne grupe i on će imati podršku od strane PKRK.

Manastir Dečani

■ Deo 7.

Realizacija Plana za nasleđe – napredak

Realizacija Regionalnog plana za nasleđe predstavlja suštinski deo procesa u kojem će aktivno i veće angažovanje lokalnih aktera imati presudnu ulogu za njegovu delotvornost. Pošto je ovaj plan prvi takve vrste na Kosovu, tesna veza sa PKRK projektom će se održavati u naredne tri godine. Pored toga, profesionalni odnos uspostavljen sa Irskim većem za nasleđe predstavljaće dodatnu vrednost u smislu obezbeđivanja tehničke podrške, dok veze koje su uspostavljene sa „Regionalnim parkom prirode Vosges Sever“ u Francuskoj, pomoći će stručnu razmenu u fazi primene Plana u narednom periodu. Sprovodenje Plana za nasleđe bit će omogućeno jasnim mehanizmom.

Kancelarija za promociju upravljanja kulturnim nasleđem – Zapad, bit će tesno povezana sa PKRK projektom i predviđeno je da bude jedan vid regionalnog trusta mozgova koji će sprovoditi obimna istraživanja i prikupljanja podataka o regionu, praviti komparativnu analizu i davati informacije za strategije i planove koji se izrađuju na lokalnom nivou. Dodatno, Regionalna kancelarija za koordinaciju uspostavlja i održava veze sa lokalnim i međunarodnim donatorima, ostalim regionima na Kosovu i centralnim organima vlasti, da bi se obezbedio aktivan doprinos u programima na celom Kosovu.

Na osnovu prikupljenih informacija, Kancelarija organizuje i/ili koordiniše javne kampanje podizanja svesti i promoviše raznolikost i nasleđe regiona, sa fokusom na turizam nasleđa. Kroz tekuću procenu, u korodinaciji za svim akterima Kancelarija ima ulogu katalizatora u vezi sa održavanjem i upravljanjem kulturnim i prirodnim nasleđem. Kancelarija obezbeđuje zdrave i faktičke podatke za razvojne strategije i planove za upravljanje nasleđem. Kroz razvijeni kapacitet na lokalnom nivou, ovi planovi će biti pripremljeni od strane lokalnih aktera unutar lokalne zajednice, u skladu sa zakonima i propisima cen-

tralnih organa vlasti. Kancelarija će obezbeđivati veze i podsticati stalni dijalog između subjekata i zajednica. Pošto je turizam nasleđa od suštinskog značaja za lokalni privredni razvoj, cilj kancelarije će biti promovisanje i zalaganje u oblasti kulturnog i prirodnog nasleđa u procesu razvoja i turizma nasleđa, gde bi turizam posebnu pažnju posvetio zaštiti, održavanju i upravljanju nasleđem i raznolikošću.

Funkcije regionalne kancelarije za koordinaciju obuhvataju sledeće:

- Istraživanja
- Promocije
- Inovativne akcije
- Profesionalni razvoj
- Podrška sačinjavanju strategije i plana za nasleđe

PLANINA KOŽNjer (CHAMOIS RESERVE), OPŠTINA DEČANI

Kožnjer (1708 m) je poznat po svom biodiverzitetu, kao i po svojim geološkim, geomorfološkim, speleološkim i hidrološkim karakteristikama.

Ova oblast je značajna zbog prisustva divljih koza (*Rupicapra rupicapra*) na pašnjacima i u šumama, kao retka vrsta sisara koja se može naći samo duboko u planinskim i kamenovitim oblastima. Ovde je takođe i stanište orlova „mišara“ (*Buteo buteo*), šumskih tetreba (*Tetrao urogallus*) i jarebica kamenjarki (*Alectoris graeca*). Godine 1955. oblast Kožnjera (150ha) je stavljen pod strogu zaštitu.

Potrebano je izraditi politiku zaštite ovaj redak primer biodiverziteta.

DUGOROČNA STRATEGIJA

Iako je prvi PLAN ZA NASLEĐE izrađen u zapadnom regionu Kosova, u naredne tri godine biće izrađeni više regionalnih planova u zavisnosti od izražene potrebe regionalnih radnih grupa i u partnerstvu sa njihovim opštinskim organima. Planovi za nasleđe biće zasnovani na novoj operativnoj strukturi MKOS i pratiće metodologiju razvijenu u toku PKRK projekta. Zainteresovani regioni će proći kroz dati proces, razvijajući istovremeno sopstvene planove za nasleđe, a koji će postepeno doprineti izradi Plana za nasleđe za celo Kosovo.

Dodaci

Dodatak 1 – Mesta nasleđa i tradicije procenjena tokom 2011.

Mesta nasleđa i tradicije podeljena po opštinama bila su predmet procene tokom 2011. godine kao deo integrisanog rada na terenu u sastavljanju Plana za nasleđe regiona. Navедена mesta nasleđa su samo primer bogatog i raznolikog nasleđa regiona. Stalni rad u okviru Plana za nasleđe će obogatiti ove liste. Ovo rano i progresivno angažovanje zajednice o pitanjima mesta kulturnog nasleđa i tradicije je jedna od glavnih odlika procesa Plana za nasleđe koje se primenjuje na Kosovu.

Opština Peć

Materijalno nasleđe opštine Peć

Bajrakli džamija
Hadži begov hamam
Hadži Zekin mlin
Tahir begov konak
Kula Goskaj
Ćamil Limanijeva kula
Zenel begova kula
Kuršumli džamija
Stari bazar
Pećka paštrijaršija

Nematerijalno nasleđe opštine Peć

Plisadžija

Prirodno nasleđe opštine Peć

Izvor Belog Drima
Pećina velike klisure
Rugovska klisura

Opština Đakovica

Mesta materijalnog nasleđa opštine Đakovica

Etnografski muzej
Hadumova džamija
Sahat kula
Koševa kula
Šeik Eminovo teće
Tanerov most
Talićov most
Krojačev most
Haračijev konak

Nematerijalno nasleđe opštine Đakovica

Zanat izrađivanja kolevki

Prirodno nasleđe Đakovice

Klisura Belog Drima
Radoničko jezero
Park Šukze

Opština Dečani

Mesta materijalnog nasleđa opštine Dečani

Kula Demukaj
Kula Kuklecaj
Kula Mazrekaj
Kula Osdautaj
Kula Muškolaj
Manastir Dečani
Dečanska đamija
Mlin Shabanaj
Mlin Tahira Sadrije

Nematerijalno nasleđe opštine Dečani

Tradicionalno tkanje

Prirodno nasleđe opštine Dečani

Planine Prilepa
Planina Kožnjer
Dečanski borovi

Opština Istog

Mesta materijalnog nasleđa opštine Istog

Kameni most u Zalču
Crkva Svetog Jovana
Ćerim Rugovina kula
Mlin Ćel Bicaja

Nematerijalno nasleđe opštine Istog

Ljamina večera

Prirodno nasleđe opštine Istog

Izvor termalnih voda
Izvor prirodnih voda

Opština Klina

Mesta materijalnog nasleđa opštine Klina

Kula Mark Jakaj
Kamena kuća – muzej

Nematerijalno nasleđe opštine Klina

Tradicionalna nošnja 'Reka'

Prirodno nasleđe opštine Klina

Azem Bejtina pećina
Duševa pećina
Vodopadi Miruše

Opština Junik

Mesta materijalnog nasleđa opštine Junik

Kula Ram Zimberi
Kula Jah Imeri
Čokova đamija

Nematerijalno nasleđe opštine Junik

Igra Čelik i mačka
Konjske trke

Prirodno nasleđe opštine Junik

Reka Erenik
Pejzaži Moronice
Vrh i jezera Džeravice

Dodatak 2 – Odabrani izvori i reference

O'Regan T., "Feasibility Study Report on Cultural Heritage Tourism Development in the Pejë/Peć Region". Priština, ZP - EU/ SE Podrška promociji kulturne raznolikosti (PKRK), 2011

UBO Consulting, "Survey on the Possibilities of Cultural Tourism Development in Pejë/Peć Region", ZP - EU/ SE Podrška promociji kulturne raznolikosti, Priština 2010

Zapadna regionalna agencija za razvoj, "West Kosovo – Working Together for a Better Future: Regional Development Strategy 2010-2013". ARR Zapad – projekat finansiran od EU, Peć 2010

Heritage Council in association with South Dublin County Council South Dublin County , "Heritage Plan 2010 – 2015/ Plean Oidhreachta, Confao Atha Cliath Theas 2010 -2015", Dublin 2010

NVO 'Arteza', "Gjakova City&Valbona Valley", turistički vodič, Erpoprint, Đakovica, 2010

GTZ u ime Departmana za turizam Ministarstva trgovine i industrije
"Tourism Strategy Kosovo 2010-2020"(draft), Ministarstvo trgovine i industrije, Priština 2010

EU CARDS programme for Kosovo (2009). "Sustainable Forest Management for Kosovo – Technical Report: Preliminary Identification of Natura 2000 sites in Kosovo. Priština.

Rizvanolli M. (2009). "Çarshia e Madhe e Gjakovës/Grand Bazaar of Gjakova, Gjakovë, 2009. Erpoprint, Đakovica.

Drançolli F., "Xhamia e Hadumit, Çarshia e Gjakovës/Hadum Mosque, Bazaar in Gjakova", Ministarstvo kulture, omladine i sporta, Priština 2007

Zavod za zaštitu spomenika u Peći, "Monumentet kulturo-historike – Pejë/Historical and cultural monuments-Peja/Kulturno historiski spomenici-Peć", litografija, Peć 2006

Aliu V.- Drançolli F. - Haliti Nj. & Zeneli A., "Trashëgimia e evidentuar e Kosovës/Evidentira-nih spomenici na Kosovu/Evidences Monuments of Kosova", Ministarstvo kulture, omladine i sporta, Priština 2005

ARD-BIOFOR IOC Consortium on behalf of USAID/Kosovo, "Kosovo Biodiversity Assessment", USAID/Kosovo, Priština, 2003

Irish Heritage Council, "A Methodology for Local Authority Heritage Officers on the Preparation of County/City Heritage Plans", July 2003
Napomena: metodologija i primeri planova nasleđa Irske se mogu pružeti sa internet stranice Saveta za nasleđe - <http://heritagecouncil.ie>

Vlada Irske, "National Heritage Plan", 2002

"Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka", Beograd 1989

Petkovic S., "Das Patriarchat von Pec", Beograd 1982

Weitzmann K. - Chatzidakis - Miatev K. & Radojcic S., "Ikone sa Balkana", Beograd 1972

Dodatak 3 – Dokumenta sadržana u propratnom disku

1. Istraživanje mogućnosti za razvoj turizma u kulturi
2. Izveštaj o studiji izvodljivosti o razvoju turizma u kulturi
3. Brošura o probnim akcijama, Peć
4. Brošura o probnim akcijama, Đakovica
5. Brošura o probnim akcijama, Dečane
6. Brošura o probnim akcijama, Junik
7. Brošura o probnim akcijama , Istok
8. Brošura o probnim akcijama , Klina

JP - EU/CoE Support to the
Promotion of Cultural Diversity (PDCD)

Funded
by the European Union

Implemented
by the Council of Europe